

حکم سپرده‌ها در بانک‌های اسلامی

پوهنیار عبدالرؤف فیاض

ثقافت اسلامی، تعلیم و تربیه مؤسسه تحصیلات عالی غور، غور.

E-mail: abdulrauffaiaz509@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-1361-2341>

نویسنده

نشانی برقی

نشانی اراکاید

چکیده

بانکداری اسلامی یکی از موارد جدیدی از سیستم مبادلات مالی بر گرفته از فقه اسلامی می‌باشد و تمام فعالیت‌های آن بر مبنای شریعت اسلامی و فقه معاملات صورت می‌گیرد، سپرده‌ها که یک بخش از فعالیت این بانک‌ها به شمار می‌رود، موضوع خیلی مهمی است که حکم فقهی آن از منظر شریعت اسلامی تبیین گردد. در این مقاله تلاش شده است؛ تا به این سؤال پاسخ داده شود که حکم فقهی سپرده‌ها در بانک‌های اسلامی چیست؟ و فرضیه پاسخ دهنده به این سؤال این است که بلی سپرده‌ها در عصر حاضر انواع متعدد دارد که یک مجموعه‌ی آن‌ها در تحت عقود جایزه مثل مضارب و مشارکه قرار می‌گیرد و یک مجموعه‌ی از آن‌ها خارج از عقود مشروع می‌باشد. هدف علمی این تحقیق پاسخ گویی به سؤال اصلی است. اهمیت این تحقیق در این است که در عصر فعلی معاملات پولی و به خصوص سپرده‌ها جزء مهمی از فعالیت‌های بانک‌ها به حساب می‌آید، به این اساس تثبیت حکم فقهی این نوع معامله از ضروریات مباحث مالی محسوب می‌گردد. البته روش تحقیقی که پیرامون این مقاله صورت گرفته است، از منابع کتابخانه‌ی بوده و مطالب خود را با روش تحلیلی - توصیفی بیان می‌دارد. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که سپرده‌های بانکی انواع مختلف دارد، بعضی از آن‌ها زیر مجموعه‌ی عقود و معاملات جایز قرار می‌گیرد، عده‌ی دیگری از این سپرده‌ها جزء معاملات ربوی و غیر مشروع به حساب می‌آید.

کلید واژه‌ها، بانک، حکم، سپرده، فقه، ودیعه.

The Legal Ruling on Deposits in Islamic Banks

Abdul Rauof Fayaz

Author Department of Islamic Culture, Faculty of Education, Ghor Institute of
Email Higher Education, Ghor, Afghanistan
Orcid abdulrauffaiaz509@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-1361-2341>

Abstract

Islamic banking represents a contemporary financial system grounded in Islamic jurisprudence, wherein all transactions are conducted in accordance with Sharia principles and the fiqh of financial dealings. Among these operations, *deposits* constitute a significant component, the legal status of which must be clarified from an Islamic legal perspective. This article endeavors to answer the central question: *What is the Islamic legal ruling on bank deposits within Islamic financial institutions?* The proposed hypothesis is that, in the modern era, deposits have taken on multiple forms. Some of these fall under legitimate contractual frameworks such as *muḍārabah* (profit-sharing) and *mushārah* (partnership), while others do not conform to permissible Islamic contracts and are therefore considered unlawful. The academic objective of this study is to provide a Sharia-based legal analysis of the current practice of bank deposits. Its importance lies in the fact that, in today's financial world, monetary transactions—particularly deposits—form an essential part of banking activities. Therefore, determining the Islamic legal ruling of such transactions is a critical necessity in the field of Islamic finance. The research methodology adopted is library-based, employing a descriptive-analytical approach. The findings of this study indicate that bank deposits are of various types: some are in accordance with permissible Islamic contracts, while others fall into the category of interest-bearing and illegitimate transactions from an Islamic legal standpoint.

Keywords: Bank, Ruling, Deposit, Fiqh, Wadī'ah (Trust Deposit)

مقدمه

إِنَّ الْحَمْدَ لِلَّهِ نَحْمَدُهُ وَنُسْتَعِينُهُ وَنَسْتَغْفِرُهُ وَنَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ شُرُورِ أَنْفُسِنَا وَمِنْ سَيِّئَاتِ أَعْمَالِنَا، مَنْ يَهْدِهِ اللَّهُ فَلَا ضَلَالَ لَهُ وَمَنْ يَضَلِّهِ فَلَا هَادِيَ لَهُ وَ نَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ وَنَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدَ عَبْدَهُ وَرَسُولَهُ. ﴿الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾ (البقرة: ۲۷۵) اما بعد فإن خير الحديث كتاب الله وخير الهدي هدي محمد «صلى الله عليه وسلم» وشر الأمور محدثاتها وكل بدعة ضلالة.

موضوع بانک البته به مفهوم امروزی آن، پیش از زمان معاصر در دوره اسلامی سابقه‌ای ندارد؛ لیکن در اسلام برای انواع فعالیت‌های اقتصادی و مالی همواره قوانین و مقرراتی وجود داشته و پول فلزی یا کاغذی و اسناد بهادار هم چون سفته در جامعه اسلامی رایج بوده است. «سفته، عبارت از دادن مال خود را به شخصی در جایی و گرفتن آن مال را از آن شخص در شهر خود این معامله به علت خوف طریق و نا امنی راه است» (فیروزآبادی، ۱۴۲۶هـ. ق: ۱۹۳) اسلام برخی معاملات و فعالیت‌های اقتصادی و تجاری رایج میان عقلا را امضاء و تأیید و برخی دیگر را ممنوع اعلام کرده است. حجم گسترده‌ای از مسایل فقهی به بیان اصول و مقررات مربوط به معاملات و فعالیت‌های اقتصادی اختصاص یافته است؛ این اصول و قوانین کلی زیر بنای طرح اقتصاد اسلامی به شیوه‌ی نو و در قالب بانک‌ها و دیگر مؤسسات مالی گشته است.

تبیین مسأله

سیستم بانکی از اجزای مختلفی تشکیل شده که ماهیت هر کدام را می‌توان بر اساس فقه اسلامی تعریف و در پرتو آن، حکم آن را از منابع فقهی استخراج نمود. پس در این تحقیق یعنی سپرده‌های بانکی ابتدا باید ماهیت سپرده‌ها در سیستم مالی مشخص شود و معلوم گردد که بحث سپرده‌ها در این سیستم بر کدام یک از عقود شرعی منطبق می‌شود تا در پرتو آن، تکلیف بهره‌ی که در مقابل برخی از انواع آن در سیستم است معین گردد، و در صورت مغایرت آن با قوانین شرعی، راهکارها و جایگزین‌های بهتری ارایه شود. مشکل اصلی در این زمینه، در یکی از وظایف و خدمات اساسی بانک‌ها یعنی اعطای انواع وام‌های با بهره از سوی بانک به مشتریان است؛ این نوع خدمات از بزرگترین و بیشترین خدمات بانکی در جهان امروز است که از لحاظ شرعی با مشکل مواجه است. محقق در صدد این است تا جایگزین‌های شرعی را برای این نوع از خدمات بانکی، یعنی قرض ربوی، ارایه دهد زیرا ربا در شرع مقدس اسلام به حکم صریح قرآن کریم حرام شمرده شده و

مانعی برای ارزش‌های دینی است. چنانچه الله سبحانه و تعالی می‌فرماید: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾ (البقرة: ۲۷۵)

این از آن رو است که ایشان می‌گویند: خرید و فروش نیز مانند ربا است. و حال آن که خداوند خرید و فروش را حلال کرده است و ربا را حرام نموده است. (خرم دل، ۱۳۸۴: ۱۷۸)

پرسش‌های تحقیق

پرسش اصلی: ماهیت و حکم سپرده‌های بانکی از منظر فقهی چیست؟

پرسش‌های فرعی

۱. ماهیت سپرده بانکی چیست و با کدام عقد شرعی قابل تطبیق است؟
۲. ماهیت بهره‌های موجود در سیستم بانکی چیست آیا شبیه معاملات ربوی نیست؟
۳. عقود اسلامی جایگزین قرض در سیستم بانکداری برای استفاده از سپرده‌ها کدام است؟

اهمیت تحقیق

همان‌طور که واضح است، وجود بانک برای اقتصاد امروز و سپرده‌ها و بهره برای سیستم بانکی امر خیلی مهم و ضروری است، که هیچ یک قابل حذف نمی‌باشد. و امروزه اقتصاد مسلمانان و کشورهای اسلامی از این سیستم جدید پیروی می‌کنند و با آن در ارتباط است. بنابراین بررسی فقهی این پدیده و ارایه جایگزین‌های مطابق شریعت در صورت مغایرت تمام و یا اجزای از آن امری خیلی مهم و ضروری به نظر می‌رسد. از طرف دیگر تحقیق پیرامون سیستم بانکداری اسلام و به خصوص سپرده‌ها که جزء اساسی منابع بانک‌ها را تشکیل می‌دهد، چگونگی تطبیق آن‌ها در مجال پیشبرد فعالیت‌های بانکی و ثبوت حکم فقهی شان، یکی از نیازهای مبرم دینی، اجتماعی و اقتصادی جامعه اسلامی مان در شرایط فعلی می‌باشد، تا هموطنان عزیز ما بتوانند فعالیت‌های اقتصادی خود را مطابق احکام شریعت مقدس اسلام و با استفاده از سیستم سپرده‌گذاری‌های مشروع تقدیم جامعه نموده و زمینه‌های رشد اقتصادی را در کشور عزیز مان فراهم نمایند.

اهداف تحقیق

هدف اصلی: هدف اصلی از این تحقیق تحلیل و بررسی علمی مفهوم سپرده، استخراج حکم فقهی آن در بانک‌های اسلامی و تطبیق آن به ودیعه شرعی است.

اهداف فرعی:

اهداف فرعی که در این تحقیق دنبال می‌شود قرار زیر است:

- ۱- توضیح مفهوم و معنای سپرده؛
- ۲- تبیین انواع سپرده‌های بانکی با استفاده از منابع فقهی و اقتصادی؛
- ۳- مقایسه‌ای سپرده‌های بانکی با ودیعه فقهی مطابقت و عدم مطابقت آن؛

۴- تبیین صورت‌های جایز این سپرده‌ها در بانک‌های اسلامی.

پیشینه‌ی تحقیق

موضع‌گیری علمای اسلام در مقابل بانک‌های ربوی از اوایل قرن بیستم میلادی زمانی که چند بانک خارجی در کشور مصر تأسیس شد آغاز گردید. در دهه‌ی چهارم از این قرن دانشمندانی چون حسن البنا -رحمه الله- و شیخ سبکی -رحمه الله- در مجلات و نشریات آن زمان در مقابل این بانک‌ها موضع‌گیری کردند. در دهه‌ی پنجاه در شبه قاره هند در مقابل نظام سپرده که در بانک‌های ربوی اعمال می‌شد مشارکت در سود و زیان توسط دانشمندانی چون استاد قریشی، نعیم صدیقی و محمود احمد و مودودی -رحمهم الله- و دیگران پیشنهاد شد و شاید انقلاب اسلامی پاکستان در اواخر دهه‌ی چهارم در شکل‌گیری این بحث‌ها علی‌رغم ناقص بودن و جامع نبودنش دچار برخی بی‌دقتی‌ها در فهم معنای مضاربه بودنش جو مناسبی را بوجود آورد، در دهه‌ی شصت با جوشش درآمدهای نفتی بعضی از کشورهای عربی سعی کردند تا بانک‌های را به وجود آورند که بافرهنگ اسلامی منطبق باشد این عامل نقش مهمی در پیشرفت و توسعه‌ی مطالعات اسلامی در زمینه‌ی بانکداری داشت و تجربه‌های عملی زیادی هم‌چون ایجاد بانکی در روستای بیت غمر مصر توسط استاد احمد نجار و ایجاد شرکت‌های که بر طبق احکام شریعت اداره می‌شد توسط حرکت اسلامی در مصر و بیت التمويل کویتی در دهه شصت به وجود آمد. (عبدالرضایی، ۱۳۹۳: ۱۲). در ارتباط به این که حکم فقهی سپرده‌ها در بانک‌های اسلامی، به نظر بنده کتاب مستقل؛ یا مقاله‌ای نوشته نشده است؛ اما برخی از کتب مثل: «الودائع المصرفية، أنواعها، استخدامها، استثمارها، نوشته احمد حسن حسنی، تضمین البنك الإسلامي للودائع الاستثمارية نوشته محمد عبدالاول بن محمد مصلح الدین و سپرده‌های نقدی و راه‌های استفاده از آن در اسلام» نوشته دکتر حسن عبدالله امین در دهه هفتاد میلادی، ماهیت و احکام سپرده‌های بانکی از نظر فقهی اثر محمد عبدالرضایی، از سوی این مجموعه از دانشمندان به رشته تحریر در آمده اند که به‌صورت نامنظم به این موضوع پرداخته اند که بیشتر آن‌ها به زبان عربی تحریر یافته اند؛ اما در این مقاله این موضوع به زبان فارسی -دری به بحث گرفته شده است. هم‌چنان بحث محقق بیشتر روی تثبیت ماهیت فقهی این نوع معامله در بانک‌های اسلامی است، که زیر مجموعه کدام یک از عقود شرعی مثل: مضاربه، مشارکه و ودیعه قرار می‌گیرد به این اساس این بحث می‌طلبد که مطالب خاص‌تری در این عرصه نوشته گردد.

روش تحقیق

روش تحقیقی که پیرامون این مقاله صورت گرفته است، از منابع کتابخانه‌ی بوده و موضوعات خود را با روش تحلیلی - توصیفی بیان می‌دارد. و به اعتبار موضوع از جمله تحقیقات کاربردی می‌باشد چرا که نتیجه آن می‌تواند در عملیات بانکی بانکداری بدون ربا مورد استفاده قرار گیرد. همه مطالبی که در این رساله استفاده گردیده است معتبر بوده و در حد توان کوشش شده که از منابع دست اول اخذ گردد.

نتایج و یافته‌ها

از پیش فرض‌های ضروری و منطقی، قبل از پرداختن به هر موضوع تحقیقی این است که مفاهیم اصطلاحات کلیدی بحث مورد بررسی قرار گرفته و در نهایت معنایی مختار ارایه شود تا از ابهامات احتمالی که ممکن است از به کارگیری آن‌ها پیش آید جلوگیری شود، از این رو، این عنوان ضمن بررسی برخی از مفاهیم به بررسی کلیاتی در این زمینه خواهد پرداخت.

مفاهیم کلی

الف: مفهوم بانک: کلمه «بانک» اصطلاح قدیمی است که از واژه آلمانی (BANK) به معنای نوعی شرکت گرفته شده و شاید هم از کلمه‌ی ایتالیایی (Banco) که به معنای نیمکت صرافان است مشتق شده باشد. (نیمکت، صندلی پهن که دو یا سه نفر بتوانند روی آن پهلوی هم بنشینند، نیم تخت و نیم دست هم گفته شده است. (عمید، ۱۳۸۸: ۹۲۹)، وجه تسمیه‌ی آن این است بازرگانی که آن زمان به کار صراف می‌پرداختند، اسکناس‌های مختلف را داخل میز و نیمکت‌های مخصوص می‌گذاشتند و روی نیمکت می‌نشستند و به کار خرید و فروش آن‌ها می‌پرداختند، به تدریج کلمه (Banc) از نام همین نیمکت‌ها گرفته شد. (امین، ۱۳۶۷: ۱۸)

بانک در مفهوم بانک‌های سنتی، یک مؤسسه‌ی انتفاعی است که با سرمایه‌ی خود و یا سپرده‌های مشتریان، به منظور کسب سود، اقدام به جمع‌آوری سپرده‌ها، دادن وام، اعتبار و خدمات بانکی می‌نماید. (موسویان، ۱۳۸۳: ۱۲)

فرق بین بانک‌های ربوی و غیر ربوی: به عقیده‌ی صاحب نظران اقتصاد اسلامی، عنصر اساسی در اختلاف و تناقض بانک‌های ربوی و بانک‌های بدون ربا در این است که بانک ربوی سپرده‌های مردم را جذب می‌کند و در برابر آن به آن‌ها بهره می‌پردازد و هم چنین به بعضی‌ها قرض می‌دهند و مقداری بیشتر از آن بهره دریافت می‌کند که از این دو عمل به عنوان سپرده‌گذاری در مقابل بهره و قرض با بهره یاد می‌شود و در مقابل، بانک‌های غیر ربوی بدون ربا بوده و بهره را در هیچ یک از معاملات جایز نمی‌دانند و عقود شرعی مناسبی را جای‌گزین آن کرده‌اند. (صدر، ۱۳۸۱: ۳۸)

ب: مفهوم سپرده: سپرده بانکی ترجمه واژه‌ی انگلیسی (Bank Deposit) است. و به مالی گفته می‌شود که بین مشتری سپرده‌گذار از یک طرف و بانکی که سپرده‌گذاری می‌شود از طرف دیگر انجام می‌شود و در آن مشتری مبلغ نقدی را در بانک قرار می‌دهد. (قلیوبی، ۱۹۹۲م: ۳۳۱). تعریف دیگری که در مفهوم سپرده گفته شده است، مقصود از ودیعه بانکی، قراردادی است که بین بانک و کسی که پول یا چیز دیگری را به او سپرده می‌شود، منعقد می‌گردد و به این ترتیب، قرارداد سپرده شامل تمام سپرده‌هایی است که بانک‌ها انجام می‌دهند، مانند حساب‌های جاری، حساب پس‌انداز و گواهی‌های سرمایه‌گذاری، قابل توجه است، که این تعریف شامل سپرده‌گذاری پول و غیره می‌باشد. (امین، ۱۹۸۳: ۳۱) سپرده یا ودیعه در لغت و اصطلاح از نظر فقهی تعاریف متعددی شده است که در زیر به صورت مختصر بیان می‌گردد.

سپرده (ودیعه) در لغت: «الودیعة: بافتح الواو وكسر دال، المال المتروك عند الغير للحفظ قصدا بغير أجر». (قلعجی، ۱۴۰۸: ۵۰۱). ودیعه به واو مفتوحه و دال مکسوره عبارت از مالی است، که نزد غیر گذارند تا آن را حفظ نماید بدون گرفتن اجرت. برخی دیگر از علماء معنی ودیعه را چنین بیان نموده اند: الودیعة: المال المتروك عند إنسان يحفظه. (مجددی، ۱۴۲۴هـ: ۲۳۶) ودیعه عبارت از مالی است که نزد شخصی گذاشته می‌شود تا آن را حفاظت نماید. عده‌ای دیگری از اهل لغت، اصطلاح ودیعه را چنین تعریف می‌نمایند: از مالی که به عنوان امانت به کسی سپارند، ودیعه است. (عمید، ۱۳۸۰: ۹۳۵). علامه ابن منظور رحمه الله این واژه را از جمله اضداد می‌داند و چنین تعریف می‌نماید: أودعته مالا أى دفعته إليه يكون ودیعة عنده، و أودعته أيضا: إذا دفع اليك مالا يكون ودیعة عندك، فقبلتها، و هو من الأضداد. (ابن منظور، ۱۴۱۴هـ: ۳۸۶) یعنی من پولی را به او سپردم، تا نزد او امانت باشد، و هم چنین این اصطلاح صدق می‌کند، در پولی که تو داده شود که نزد تو امانت باشد، و تو آن را به‌پذیری، و این واژه از جمله اضداد است.

سپرده (ودیعه) در اصطلاح فقهی: ودیعه از «ودع الشيء» یعنی آن را رها کرد، گرفته شده است. چیزی را که انسان نزد کسی ترك می‌کند تا آن را برایش حفاظت و نگهداری کند، ودیعه نامیده اند؛ چون آن را نزد او رها می‌کند (سید سابق، فقه السنه بی تا، ۲۶۲)

انواع سپرده: سپرده‌ها از مهم‌ترین منابع بانک‌ها است و بدون آن موجودیت بانک توجیه پذیر نمی‌باشد، از آن‌جای که اعطای تسهیلات یکی از راه‌های اصلی کسب درآمد بانک‌ها می‌باشد و از محل جذب سپرده‌ها تامین می‌گردد، لازمه‌ی این امر، مجهز بودن بانک‌ها به منابع سپرده است. بنابراین به سپرده‌های بانکی باز می‌گردیم تا در پرتو آن چه گذشت به تطبیق فقهی آن پردازیم. بدین منظور در ابتدا لازم است اقسام سپرده‌های بانکی و ویژگی‌های هریک آن را بشناسیم، معمولاً سپرده‌های بانکی را به چهار دسته تقسیم می‌کنند (امیدی، ۱۳۸۲هـ. ش. ۱۱۰)

الف: سپرده‌های حساب جاری: سپرده حساب جاری، پول‌هایی هستند که با این قصد به بانک‌ها سپرده می‌شوند تا در هنگام نیاز بتوانند آن را بگیرند. البته بانک‌ها معمولاً یک بخش مشخص از دارایی‌های حساب جاری را نزدشان محفوظ نگه می‌دارند تا هرگاه سپرده‌گذاران خواستند مبلغی از حساب خود را برداشت کنند، پاسخگوی تقاضای آنان باشند این نوع سپرده، دارای دو ویژگی است:

۱) همیشه در دسترس هستند و می‌توان آن‌ها را مطالبه کرد؛

۲) معمولاً بانک‌ها سودی برای آن‌ها نمی‌پردازند؛ (قلعه‌جوقی، ۱۳۹۲: ه.ش. ۱۲)

ب: سپرده‌های ثابت (سرمایه‌گذاری): این نوع سپرده‌ها عبارت از پولی هستند که با این قصد نزد بانک‌ها ودیعه گذاشته می‌شوند که درآمد مستمری از آن‌ها به دست آید یا این که چه بسا هدف از این نوع سپرده، سرمایه‌گذاری موقت است تا زمانی که این امکان برایش فراهم شود که خود بصورت مستقیم آن‌ها را به کار گیرد. بانک در طول این مدت تعیین شده از سپرده‌های فوق در بخش سرمایه‌گذاری استفاده نموده و برحسب شرایط بازار به سپرده‌گذاران، بهره می‌پردازد. این گونه سپرده‌ها ویژگی‌های زیر را دارند:

۱. باید دست کم تا مدت معینی، نزد بانک بمانند؛

۲. مبلغ معینی به عنوان درآمد سرمایه‌گذاری بابت آن‌ها دریافت می‌شود. (عثمانی، ۱۳۹۰: ش. ۳۹۸)

ج: سپرده‌های پس انداز: این نوع سپرده‌ها از یک سو شبیه سپرده‌های جاری هستند، چون می‌توان در هر لحظه‌ای از آن‌ها برداشت کرد و از سوی دیگر شبیه سپرده‌های ثابت هستند، چون بانک‌ها سودهایی را برای پس انداز کنندگان در نظر می‌گیرند، این نوع سپرده‌ها دارای سه ویژگی زیر هستند:

۱. هرگاه پس انداز کنندگان بخواهند می‌توانند آن‌ها را برداشت کنند؛

۲. برخی قیود، مانع برداشت از آن‌ها می‌شوند، مانند این که سپرده‌گذار ناچار است در هرنوبت، دفترچه پس انداز خود را هنگام برداشت ارایه دهد و نیز باید همیشه مقداری از پس انداز خود را که عادتاً بیش از ده درصد نیست در حساب خود باقی بگذارد و این برای سهولت برداشت از حساب است. و این ده درصد کل حساب پس انداز به عنوان سپرده جاری تلقی می‌شود و لذا هیچ سودی به آن تعلق نمی‌گیرد بلکه بانک آن را به عنوان قرض نگه می‌دارد.

۳. بانک‌ها از منبع سپرده‌های پس انداز، به سپرده‌گذاران مبلغ مشخص را می‌پردازند. (امیدی،

۱۳۸۲: ۷۲)

د: سپرده‌های صندوقچه‌ای: این نوع سپرده‌ها در داخل صندوقچه‌های ویژه نگهداری می‌شود، بدین ترتیب که سپرده‌گذار یکی از صندوق‌های ویژه بانک را اجاره می‌کند و شخصاً

اموال خود را در آن می‌گذارد. بانک هیچ‌گونه تصرفی در این اموال ندارد و حتی کارمندان آن هم از محتوای داخلی صندوق‌ها بی‌خبراند. مردم اغلب در صندوق‌های مزبور طلا، نقره، سنگ‌های قیمتی، اسناد و مدارک با ارزش را نگهداری می‌کنند، البته گاهی در آن‌ها پول هم گذاشته می‌شود. (عثمانی، ۱۳۹۰هـ.ش: ۳۹۹)

ماهیت و حکم فقهی سپرده‌ها در بانک‌های اسلامی: پیش از پرداختن به احکام فقهی اقسام چهارگانه فوق، باید ماهیت فقهی این سپرده روشن گردد؛ چرا که تبیین احکام شرعی مبتنی بر درک صحیح جایگاه فقهی آن‌هاست.

ماهیت سپرده: امروزه بانک‌ها از ضروریات جامعه بشری و یکی از ارکان اقتصادی کشورها به حساب می‌آیند که مهم‌ترین اعمال بانکی که در واقع منبع اصلی درآمد بانک‌ها است و در اقتصاد کشور نیز نقش مؤثر دارد، پذیرش سرمایه‌های مردم و ذخیره آن‌ها است؛ از این‌رو تعیین ماهیت سپرده‌های بانکی و استخراج حکم فقهی این نوع سپرده‌ها در بانک‌های اسلامی یک امر ضروری می‌باشد تا، فقها در تطبیق این سپرده‌ها، بر عقود اسلامی به نتایج مطلوب و روشنی برسند. فقها درباره ماهیت سپرده‌های بانکی دیدگاه‌های متفاوتی؛ مانند قرض بودن، ودیعه بودن، مضاربه بودن، دارند در شریعت اسلامی، هریک از اعمال انسان حکمی دارد و این احکام است که بنیاد و اساس فقه اسلامی را تشکیل می‌دهد، از جمله رفتارها، اعمال اقتصادی انسان است که آن نیز مطابق با شرع باشد، یا انسان بداند که شریعت با آن عمل مخالفت ننموده است. سپرده‌گذاری در بانک یکی از این موارد به حساب می‌آید. (قلعه‌جوی، ۱۳۹۲: ۲). سپرده‌های نوع چهارم که در صندوقچه‌های اختصاصی نگهداری می‌شود، از جنبه فقهی هیچ‌گونه ابهامی در آن وجود ندارد. بدین معنا که شخصی صندوقی را از بانک کرایه می‌کند و سپس صندوق با محتوایش به طور امانت نزد بانک باقی می‌ماند و احکام امانت بر آن جاری می‌شود. اما ماهیت فقهی سه نوع دیگر در بانک‌های عمومی، متفاوت با بانک‌های اسلامی است که به شکل مختصر پیرامون هر یکی جداگانه به بحث خواهیم پرداخت. سپرده‌های جاری به مفهوم دقیق کلمه، ودیعه شرعی است؛ زیرا که این نوع سپرده در حقیقت مالی است، که نزد بانک گذاشته می‌شود و سپرده‌گذار می‌تواند هر زمان که بخواهد از آن برداشت کند، بی‌تردید این مورد، مصداق ودیعه است. اما علامه سنه‌وری در پیرامون ماهیت سپرده می‌گوید: قانون مدنی جدید، چنین سپرده‌ای را به عنوان قرض تلقی کرده است، اما در فرانسه مبتنی بر نیت متعاقدين است. پس اگر قصد صاحب پول حفظ اموال خود باشد، ودیعه می‌باشد، اما اگر مقصود هر دو طرف سود بردن از آن از طریق بکارگیری آن باشد، قرض نامیده می‌شود و در صورتی قبول‌کننده پول‌ها بانک باشد، قرض مخصوص نامیده می‌شود. (سنه‌وری، ۱۳۷۵: ۴۲۹) مفتی محمد تقی عثمانی سپرده‌های جاری را از موارد قرض می‌داند؛ زیرا

از خصایص ودیعه، بقای عین ودیعه است و تصرف در آن خصوصاً تصرفاتی که از بین برنده عین مال هستند به اجماع همه مذاهب اسلامی جایز نیست. خصوصاً اگر ودیعه از درهم و دینار، یعنی از نقود باشد. حال آن که از همان ابتدا بنا گذاشته شده که بانک بتواند به طور مطلق در اموال حساب جاری تصرف کند مگر مواردی که استثنا شده باشد و این امرطبیعی است و بانک هم از ناحیه استفاده فرصت عمل نمی‌کند، ولی احتیاط بانک در تصرف در اموال حساب جاری به خاطر طبیعت اموال حساب جاری است که باید همواره پول نقد موجود باشد تا بتواند در هر لحظه به برداشت احتمالی پول پاسخ گوید. در غیر این صورت وجهه بانک در معرض خطر قرار می‌گیرد حتی به طور قانونی می‌توان از بانک، پول را مطالبه کرد. به هیچ وجه امکان ندارد سپرده جاری را بر ودیعه تطبیق داد. بدون شک سپرده جاری، قرض کامل است، چون تصرف در آن استثنا ندارد. بدین ترتیب محتوای فقهی قبول ودیعه‌های بانکی از سپرده‌گذاران توسط بانک غیر ربوی براساس ثابت یا جاری بودن سپرده‌ها، متفاوت می‌شود. (عثمانی، ۱۳۹۰: ۳۹۱) درمورد استیفای این قرض یا برداشت از آن و تطبیق فقهی آن، ملاحظه می‌شود که از حساب جاری نزد بانک‌های موجود، تعبیر به دیون متقابل می‌شود. از این رو سپرده‌ها نشان‌گر پشتوانه مالی مشتری داین نیز نشان‌گر وجهی هستند که مشتری از موجودی مدیون «بانک» برداشت می‌کند. پس روشن می‌شود که این گرایش یعنی قرض دانستن ودیعه در چنین شرایطی گرایش عمده نزد فقهای مذاهب مختلف است. در کتاب کشاف القناع عن متن الإقناع که براساس مذهب حنبلی تالیف شده، آمده است که ودیعه با اذن به استعمال، عاریه مضمونه است. (بهوتی، بی تا: ۱۶۷) یعنی بین این دو نوع عقد کدام فرق نیست، همانطوری که عاریه براساس تعدی از طرف عاریت گیرنده قابل جبران و ضمان است، هم چنان ودیعه‌ای که مشروط به استعمال باشد، در صورتی تعدی به آن ودیعه قابل جبران و ضمانت است. هم چنان در معنی این قدامه آمده که اگر فردی درهم و دینار را عاریه بگیرد تا خرج کند قرض است. (حنبل، ۱۳۸۸ هـ. ش: ۱۶۷) به همین منوال شمس الائمه سرخسی می‌گوید: عاریه، درهم دینار و پول قرض است، چون عاریه دادن، اذن در انتفاع است و انتفاع از نقود ممکن نیست مگر با مصرف عین آن‌ها، و لذا عاریه گیرنده ماذون در مصرف است. (سرخسی، ۱۴۱۴ هـ. ق: ۱۱). آثار ناشی از تنظیم سپرده‌های جاری: از مطالب فوق مشخص می‌شود که سپرده‌های بانکی که بانک مالک آن‌هاست و در فعالیت‌های سرمایه‌گذاری اش نقش دارند، به عنوان قرض در نظر گرفته می‌شوند و قرض، بدهی در ذمه مقترض است. آثار ناشی از این معامله چند چیز را شامل می‌شود:

۱. زیادت که به قرض‌دهندگان پرداخت می‌شود در مقابل مهلت، چه مشروط باشد یا عرفی باشد یا قرض‌دهنده هر بار که از دیگری پول قرض می‌کند، آن را پرداخت کند، ربا و

حرام است. نظر به آیه مبارکه که الله جل جلاله می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرُسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ ﴿٢٧٩﴾ (البقرة: ۲۷۸-۲۷۹)

ای کسانی که ایمان آورده اید! از خدا بپرهیزید و آنچه از ربا (در پیش مردم) باقی مانده است فروگذارید. اگر مؤمن هستید. پس اگر چنین نکردید، بدانید که به جنگ با خدا و پیغمبرش برخاسته اید، و اگر توبه کردید. اصل سرمایه هایتان از آن شما است، نه ستم می‌کنید و نه ستم می‌بینید.

۲. حجز اموال مشتری که در حساب جاری واریز شده است، معنی حجز: مسدود کردن موجودی و عدم قابلیت تصرف در آن، و حجز زیر نظر بانک انجام می‌شود، و نتیجه آن این است که مشتری پس از امضای حاجز نمی‌تواند هیچ مبلغی از ارزش این موجودی برداشت کند، حجز شامل حساب‌های مشتری در یک بانک می‌شود. اما اگر حساب‌ها در چند شعبه باشند، حجز فقط بر حساب‌های مشتری در شعبه‌ای که حجز در آن انجام شده و توسط حاجر در درخواستش مشخص شده است، تأثیر دارد.

۳. مقاصه در حساب جاری، تعریف مقاصه: مقاصه در لغت از قص گرفته شده است که به معنی قطع کردن است. چنانچه عرب‌ها اصطلاح دارند: مو را قطع کنی، می‌گویند قصصت الشعر. در اصطلاح: به این معنا که داین (طلبکار) حق خود را از اموال مدیون (بدهکار) بدون مراجعه به قاضی استیفا کند. (عسقلانی، ۱۴۱۹هـ.ق: ۳۷). حسابات سرمایه‌گذاری و یا سپرده‌های ثابت در بانک‌های اسلامی شبیه به انواع دیگر حساب‌ها از نظر این که ثبت در دفاتر بانک‌ها هستند می‌باشند، اما از این نظر متفاوتند که براساس قرارداد مضاربه استوارند نه قرض، بنابراین، حسابات سرمایه‌گذاری در بانک‌های اسلامی جایگزین حسابات مدت دار در بانک‌های سنتی هستند، هدف از آن ایجاد فرصت رشد برای سرمایه مشتری از طریق سرمایه‌گذاری و کسب سود به جای بهره است. بانک‌های اسلامی در این مسأله به سه گروه تقسیم می‌شوند: اول به تشکیل صندوق‌های سرمایه‌گذاری (که قبلاً توضیح داده شد) محدود می‌شوند، دوم حساب‌های سرمایه‌گذاری ارایه می‌دهند که در رویه‌های آن شبیه به آنچه مردم در بانک‌های سنتی عادت دارند. و سوم هر دو مورد را ترکیب می‌کنند. ("مجله مجمع فقه" شماره ۹ جلد ۱ ص ۹۳۱). سپرده‌های پس انداز در بانک‌های اسلامی متفاوت با بانک‌های ربوی است. بانک‌های ربوی جای که سودهای مشخصی به نسبت معینی که بر اساس حداقل

موجودی در حساب پس‌انداز در طول ماه توافق شده، پرداخت می‌شود. و این درحقیقت همان ربا قرض است، که حرام شرعی است. اما در بانک‌های اسلامی که وضعیت این سپرده‌ها متفاوت است، در برخی از آن‌ها صاحب سپرده حق دارد هر زمان که خواست سپرده‌اش را برداشت کند و عایدی از سود را برداشت کند و زیان بر اساس کمترین موجودی ماهانه در حساب سپرده محاسبه می‌شود (حسنی، ۲۰۲۱م: ۹۳). پس این نوع از اموال در بانک‌های اسلامی به عنوان قرض تلقی نمی‌شود بلکه رأس المال عقد مضاربه است و به سپرده‌گذاران در صورت کسب فایده مبلغی به طور مشاع تعلق می‌گیرد، چنانچه خسارتی به بار آید صاحب حساب نیز در زیان وارده با بانک شریک است. از آن‌جای که بانک پرداخت اصل و فرع این نوع از سپرده را تضمین نمی‌کند، خسارت و تاوانی بابت اصل رأس المال و منفعت آن متوجه بانک نمی‌گردد مگر در صورت بروز تعدی از سوی بانک که میزان تعدی انجام شده باید خسارت را جبران نماید. (ثبیتی، ۲۰۱۹م: ۲۰).

به نظر می‌رسد میان سپرده‌گذاران و سهام‌داران بانک این تفاوت وجود دارد که قرار داد بین سپرده‌گذاران با بانک عقد مضاربه و معاهده میان سهام‌داران با بانک عقد مشارکت است؛ چرا که سهام‌داران در جلسه‌ی عمومی بانک حق رأی دارند؛ گویا بانک از حمایت مالی و عملی آنان بهره‌مند است، اما سپرده‌گذاران در آن نشست از حق رأی محروم بوده و در برنامه کاری بانک و پیشبرد اهداف آن هیچ‌گونه نقشی ندارند، گویا هریک از این افراد مانند رب المال در عقد مضاربه فقط اموال خود را در اختیار بانک می‌گذارند، سپس مجموع سهام‌داران به تناسب موجودی سپرده‌گذاران مضارب شان محسوب می‌شوند. پس با این تفصیل روابط سهام‌داران با همدیگر به منزله رابطه شرکا و روابط آنان با سپرده‌گذاران به شکل رابطه مضاربه است و این نوع روابط دوگانه در فقه اسلامی چندان بی‌گانه نیست، همان‌گونه که فقها می‌نویسند: اگر مضارب مال خود را با اموال مضاربه مخلوط نماید رواست؛ بدین سان در نصف مال مضارب و در نصف دیگرش مالک قلمداد می‌گردد. (سرخسی، ۱۴۱۴هـ.ق: ۱۲۳). نظر مجمع فقه اسلامی وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی در مجال سپرده‌های بانکی، به تفصیل ذیل بیان گردیده است:

سپرده‌های تحت درخواست (حساب‌های جاری) چه در بانک‌های اسلامی و چه در بانک‌های ربوی، از نظر فقهی قرض محسوب می‌شوند، زیرا بانکی که این سپرده‌ها را دریافت می‌کند، دستش به عنوان ضامن برای آن‌هاست و از نظر شرعی موظف است در صورت درخواست، آن‌ها را برگرداند.

انواع سپرده براساس تعاملات بانکی: الف- سپرده‌های که به آن‌ها سود پرداخت می‌شود، همانند بانک‌های ربا، قرض‌های رباخواری حرام هستند، فرق نمی‌کند که از نوع سپرده‌های تحت درخواست (حساب‌های جاری)، باشد، یا سپرده‌های مدت‌دار و یا سپرده‌های پس‌انداز باشد.

ب- سپرده‌های که به بانک‌های متعهد به احکام شریعت اسلامی به صورت قرارداد سرمایه‌گذاری با سهمی از سود تسلیم می‌شوند، سرمایه مضاربه هستند و احکام مضاربه (قرض) در فقه اسلامی بر آن‌ها اعمال می‌شود که از جمله آن‌ها عدم جواز ضمانت مضارب (بانک) برای سرمایه مضاربه است.

نتیجه‌گیری

بعد از بحث و تحقیق روی حکم فقهی سپرده‌ها در بانک‌های اسلامی به این نتیجه می‌رسیم که پیرامون تبیین ماهیت و حکم سپرده‌های بانکی در بانک‌های اسلامی، نظریات مختلف گفته شده، عده‌ای به این باورند که این نوع معامله ازجمله معاملات جایز در شریعت اسلامی مثل: قرض، مضاربه و یا ودیعه است، که هیچ‌یک به طور دقیق بر ماهیت سپرده گذاری صدق نمی‌کند. عده‌ای از علماء به این نظرند که سپرده‌های بانکی باهمه انواع آن را می‌توان به عقد ودیعه مطابقت داشته باشد، وعده‌ای دیگر به این نظرند که این سپرده‌ها مشابهت بیشتر به عقد قرض دارند تا به عقد ودیعه. نظام بانکی در عصر فعلی یکی از پُر اختلاف‌ترین عرصه‌های نظام اقتصادی به حساب می‌آید، زیرا بانک‌ها توانسته‌اند معاملاتی پولی را ایجاد کنند که قبلاً وجود نداشتند. واریزها به بانک‌ها این امکان را داده است که پول‌های را برای تجارت یا قرض دادن استفاده کنند که اگر به نفع جامعه برنگردد، ممکن است به ضرر منجر شود، حسابات جاری مهمترین منابع اساسی نقدینه-گی در فعالیت بانکی محسوب می‌شود زیرا بخش عمده‌ای از منابع آن را تشکیل می‌دهد. قول فیصل در عرصه سپرده‌ها، همان نظریه‌ی مفتی محمدتقی عثمانی از فقهای معاصر است، که سپرده‌های حساب جاری در بانک‌های اسلامی مانند سپرده‌های جاری در بانک‌های عمومی است که عقد قرض در آن تطبیق می‌گردد، سپرده‌های سرمایه‌گذاری و پس‌انداز در زیرمجموعه عقد مضاربه داخل می‌باشد؛ چرا که مشابهت‌های بین این دو عقد بیشتر می‌باشد، به همین اساس حکم اینها مانند عقد مضاربه است و از لحاظ شرعی کدام مشکل ندارد، و سپرده‌های صندوقچه‌ای در نزد همه فقهاء جایز است؛ زیرا که این نوع سپرده در حکم عقد اجاره و کرایه محسوب می‌گردد. نکته حایز اهمیت در خصوص شیوه فعالیت بانک‌ها در مجموع، اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا است که عرصه‌های آن‌ها را می‌توان در فقه پویای اسلامی دریافت نمود. مثال: عقد مضاربه، عقد غالب در بانکداری اسلامی است. به عبارت دیگر تمام نیازهای اشخاص حقیقی و حقوقی به

وسیله عقد مضاربه قابل تامین است. و هم‌چنان عقد مشارکه و عقود دیگری که مشکل شرعی و فقهی هم ندارند. می‌توان از آن‌ها استفاده کرد.

پیشنهاده‌ها

با توجه به اجتهادی‌بودن احکام سپرده‌ها در بانک‌های اسلامی و تعدد انواع آن‌ها می‌بایست که نظرات و تحقیقات خوبی در این زمینه صورت گیرد، جهت تکمیل و پر بار شدن تحقیق در این عرصه می‌توان پیشنهادهاتی به شرح زیر ارائه کرد:

(۱) در شیوه برخورد با مقوله سپرده و یا همان ودیعه بازنگری جدی صورت گیرد؛ چرا که با توجه به شرایط جوامع کنونی ارایه‌ی شیوه‌های جدید و درست از سپرده گذاری در بانک‌های اسلامی امر ضروری می‌باشد؛

(۲) مسایل فقهی مربوط به سپرده‌ها در بانک‌های اسلامی با توجه به نیازهای جدید مورد بازنگری قرار گیرد و راه کارهای جدید، نظر به مقتضیات عصر در این میدان، ارائه شود؛

(۳) بانک‌های اسلامی که در حقیقت ستون فقرات یک جامعه در میدان اقتصاد بحساب می‌آید، معامله سپرده گذاری را به اساس عقودهای مضاربه و مشارکه به راه بیاندازند، تا این که از معضله فقر، و تجمید پول در جامعه جلوگیری به عمل آید؛

(۴) در این مورد محققین و قلم بدستان اسلامی تلاش ورزند، که حکم فقهی این معامله را بشکل مفصل تحقیق نمایند، تا این که صورت‌های ربوی و سودی آن از صورت‌های جایز آن تمیز گردد؛

(۵) کسانی که در عرصه بانکداری اسلامی تخصص‌های بیشتری دارند تلاش نمایند، که از چنین فرصت‌های استفاده نموده و راه حل‌های مناسب و بهتری در بانکداری اسلامی و اقتصاد اسلامی از خود نشان دهند، چون اقتصاد و خود کفایی مالی در شرایط فعلی امر ضروری و حیاتی به حساب می‌شود.

منابع

قرآن کریم.

- ابن قدامه، عبدالله بن احمد. (۱۳۸۸هـ) المغنی لابن قدامه، مصر: مكتبة القاهرة.
- ابن منظور، محمد بن مکرم بن علی. (۱۴۱۴هـ) لسان العرب، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- امیدی، مجتبی. (۱۳۸۲) مبانی بانکداری داخلی، تهران: اداره آموزش و مدیریت.
- امین، حسن عبدالله. (۱۳۶۷هـ.ش) سپرده های نقدی و راههای استفاده از آن در اسلام، ترجمه: محمد رُخشنده، چاپ اول، تهران: امیر کبیر.
- امین، حسن عبدالله. (۱۹۸۳م) الودائع المصرفية، السعودية: دارالشروق.
- بهوتی، منصورین یونس (بی تا) کشف القناع عن متن الإقناع، بی جا.
- ثبیتی، مسعود بن مسعد. (۲۰۱۹م). الحسابات الجارية وأثرها في تنشيط الحركة الاقتصادية، "مجمع البحوث الإسلامية"، Submitted by Anonymous (not verified) on Mon, ۲۵/۰۳/۲۰۱۹ - ۱۰:۳۶.
- حسنی، العطار. (۲۰۲۱م) الودیعة المصرفية دراسة فقهية-اقتصادية- بیروت: دارالکتب العلمیة.
- خرم دل، مصطفی. (۱۳۸۴هـ.ش) تفسیر نور. تهران: نشر احسان.
- سرخی، محمد بن احمد (۱۴۱۴هـ) المبسوط، بیروت: دارالمعرفه.
- سنهوری، عبدالرزاق احمد. (۱۳۷۵) الوسيط فی شرح قانون المدنی. بیروت: دارالاحیاء تراث العربی.
- صدر، سیدباقر. (۱۳۸۱هـ.ش) البنك اللاربوی فی الاسلام، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- عبدالرضایی، محمد، (۱۳۹۳هـ.ش) ماهیت و احکام سپرده های بانکی از نظر فقهی. پایان نامه دوره کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه قم.
- عثمانی، محمد تقی. (۱۳۹۰) پژوهشی در مباحث نوین فقهی، مترجم: محمد رضا رخشانی، مشهد: پیام اندیشه.
- عسقلانی، أحمد بن علي بن محمد (۱۴۱۸هـ.ق) التلخیص الحبیر، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- عمید، حسن. (۱۳۸۸ش) فرهنگ فارسی عمید، تهران: انتشارات فرهنگ نما.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۶هـ) القاموس المحيط، بیروت: مؤسسة الرسالة.
- قلعجي، محمد رواس. (۱۴۰۸هـ) معجم لغة الفقهاء، بیروت: دار النفائس للطباعة والنشر.
- مجددی، محمد عمیم الاحسان. (۱۴۲۴هـ) التعريفات الفقهية، پشاور: دار الکتب العلمیة.

- مجمع الفقه الإسلامي التابع لمنظمة المؤتمر الإسلامي. (۱۴۳۵). مجلة مجمع الفقه الإسلامي، جلد ۳، شماره ۹، ص ۹۳۱.
- موسویان، سید عباس. (۱۳۸۳). "ارزیابی سپرده‌های بانکی و پیشنهاد سپرده‌های جدید". مجله اقتصاد اسلامی، جلد ۷، شماره ۱۵، ص ۱۲.

